

PIOTR KOPIEC

ESCHATOLOGIA ANGLIKAŃSKA

W „teologii potocznej”, w teologii, która uprawiana jest przez wierzących chrześcijan nieposiadających wykształcenia teologicznego, ale wiarę czyniących głównym motywem egzystencji, pytania eschatologiczne należą do fundamentalnych; odnoszą się wszak do najbardziej intymnych pragnień, warunkujących w pewnym sensie wiarę: obietnicy życia wiecznego w niebie, świadomości, że skończoność nie jest udziałem osoby ludzkiej. Takie słowa jak „piekło” czy „niebo” są jednymi z podstawowych w warstwie leksykalnej każdego języka, wyobrażenia związane z życiem przyszłym są integralnymi elementami symboliki kultury, a znaczenia, które symbolizują, wykraczają znacznie ponad chrześcijańsko-eklezyjną rzeczywistość. Tym niemniej pytania eschatologiczne w strukturze teologicznej poszczególnych wyznań chrześcijańskich zajmują miejsce nieco poboczne. *Katechizm Kościoła Katolickiego* bezpośrednio poświęca im jedynie dwa artykuły pierwszej części opisującej Wyznanie Wiary¹. *Księgi Wyznaniowe Kościoła Luterskiego* rozpraszają treści eschatologiczne w poszczególnych dokumentach², Kościół prawosławny nie dogmatyzuje doktryny eschatologicznej³. Przestrzeń otwarta przez ową ostrożność teologiczną instytucji kościelnych jest wypełniana przez niezależnych teologów, filozofów czy artystów, niekiedy również przez ideologię grup mających charakter sekt, przekazujących plastyczne często wizje dotyczące przyszłych rzeczywistości.

Dr PIOTR KOPIEC – adiunkt Katedry Teologii Protestanckiej w Instytucie Ekumenicznym KUL; adres do korespondencji: Al. Raclawickie 14, 20-950 Lublin; e-mail: petrko@kul.pl

¹ *Katechizm Kościoła Katolickiego*. Poznań: Pallottinum 1994.

² *Księgi Wyznaniowe Kościoła Luterskiego*. Bielsko-Biała: Augustana 1999.

³ M. B l a z a. *Modlitwa za zmarłych w Kościele prawosławnym*. „Przegląd Powszechny” 2005 nr 11 (1014) s. 27-40.

Skala poboczności eschatologii w strukturze ortodoksyjnych doktryn teologicznych Kościołów chrześcijańskich jest różna w zależności od wyznania i wprost proporcjonalna do stopnia obszerności i zdogmatyzowania teologicznego w ogóle. W konsekwencji, przystępując do analizy eschatologii któregośkolwiek z wyznań chrześcijańskich, należy zadać pytanie o jego podstawowe elementy i charakter teologiczny.

1. TEOLOGICZNY PLURALIZM ANGLIKANIZMU

Specyfika anglikanizmu jako wyznania polega na tym, że prezentuje on najmniejszą spójność spośród historycznych Kościołów chrześcijańskich. Jego interpretacja teologiczna, historyczna i socjologiczna wymaga od badacza rezygnacji ze schematów metodologicznych i przygotowania się na odejście od linii rozwoju historycznego, zakładającego kontynuację oraz zdiagnozowanie braku wyodrębnionego wyraźnie teologicznego jądra i rozproszenia instytucji eklezjalnej⁴. W konsekwencji również eschatologia anglikańska nie daje się zamknąć w jedne klamry doktrynalne, malowana przez teologów różnymi kolorami i na różnym tle. Jest wypadkową szerokiej formuły, którą stanowi anglikanizm. Mieści się w niej szereg tradycji eklezjalnych i teologicznych, rozciągających się od pozycji bliskich katolicyzmowi po radykalnie ewangelickie. Ujmowana jako całość teologia anglikańska charakteryzuje się niechęcią do kategoriycznego definiowania. Podstawą interpretacji rzeczywistości jest słowo Boże zawarte w Piśmie Świętym, ale metoda jego interpretacji jest inkluzywna, co implikuje różnorodność sformułowań teologicznych. Anglikanizm cechuje więc teologiczny pluralizm, który określa się terminem *comprehensiveness*, a dążenie do konsensusu (*via media*) jest chętnie przywoływane przez teologów anglikańskich jako najbardziej charakterystyczna cecha anglikanizmu.

Fundamentem szerokiej formuły anglikanizmu jest historyczny proces jego konstituowania się oraz rozwoju historycznego. Zasadniczymi zaś czynnikami owego procesu są: wewnętrzna sytuacja polityczna Anglii w XVI wieku, Reformacja oraz prądy renesansowe w Europie, osobowości władców Anglii, szczególnie Henryka VIII oraz Elżbiety I, a także charakterystyka społeczeństwa i Kościoła angielskiego tej doby. Poznanie specyficznych

⁴ Na temat autorytetu w anglikanizmie zob. P. K a n t y k a. *Autorytet w Kościele. Dialog katolicko-anglikański na forum światowym*. Lublin: Wydawnictwo KUL 2004.

cech owego procesu jest kluczem do zrozumienia natury anglikanizmu, który tożsamość swą upatruje w owym ciągłym poszukiwaniu drogi środka i obejmowaniu swą formułą wielu często rozbieżnych stanowisk.

W pierwszych trzech dziesięcioleciach XVI stulecia Anglia stała niejako z boku procesów zachodzących w Europie. Polityczne wyodrębnianie się państw narodowych korelowało z walką o wpływy poszczególnych potęg europejskich, Reformacja w Niemczech, Szwajcarii i Niderlandach coraz wyraźniej ukazywała trwałe podział chrześcijaństwa i ostateczny zmierzch średniowiecznej idei uniwersum chrześcijańskiego. Polityka angielska, kierowana przez kardynała Wolseya, zmierzała do utrzymania pokoju z Francją, przez co jednak Anglia traciła wpływy w nowej sytuacji geopolitycznej w Europie. Sytuacja wewnętrzna zdominowana była osobowością króla Henryka VIII, którego ambicje wykraczały poza współdzielenie władzy z Kościołem. Anglia pozostawała w pewnej stagnacji, ze spetryfikowanym systemem stratyfikacyjnym, a także z powszechnym antyklerykalizmem. Idee Reformacji dochodziły na Wyspy, jednak napotykały barierę maszyny państwowej.

W życiu Lutera, Zwingliego i Kalwina można by prześledzić kolejne etapy umacniania się w przekonaniu o potrzebie zmian w chrześcijańskiej nauce, w kulcie i organizacji. Można też wykazać, że zmiany te przyniosły rychło dalekosiężne skutki, obejmujące swym wpływem wiele chrześcijańskiej społeczności i poszczególnych ludzi. W Anglii sprawa nie przedstawia się tak prosto. Zamiast jednej wybitnej jednostki jest wielu działaczy zarówno duchowych, jak i świeckich. Zamiast wyraźnych, jasnych decyzji powszechnym zjawiskiem jest ewolucja przekonań. Wielu co prawda przeżyło nagłe nawrócenie w chwili, gdy po raz pierwszy pojęli proste twierdzenie Lutera o usprawiedliwieniu przez samą tylko wiarę. Takich przełomowych chwil nie przeżyli jednak główni przywódcy⁵.

II. KORZENIE I ŹRÓDŁA TEOLOGII ANGLIKAŃSKIEJ

W historii Reformacji w Anglii brakuje przełomowych i spektakularnych momentów, które można by potraktować jako wyraźną cezurę, oznaczającą narodziny nowej epoki, choć za najbliższe takiej kwalifikacji można uznać uchwalenie „Aktu Supremacji” (*Act of Supremacy*), który ogłasza króla jedyną i najwyższą na ziemi głową Kościoła Anglii⁶. Brakuje również

⁵ J. Todd. *Reformacja*. Warszawa: Pax 1974.

⁶ P. Jaskóła. *Wspólnota Anglikańska*. W: *Ku chrześcijaństwu jutra. Wprowadzenie do ekumenizmu*. Red. W. Hryniewicz, J.S. Gajek, S.J. Koza. Lublin: TN KUL 1996 s. 180.

teologów formatu Lutra czy Kalwina, którzy symbolizowałiby ów proces. Reformacja angielska rozgrywa się pomiędzy staraniami króla Henryka VIII, który usiłuje doprowadzić do stwierdzenia nieważności swego małżeństwa z Katarzyną i zawarcia nowego z Anną Boleyn, a tendencjami w społeczeństwie angielskim, które cechowane były antyklerykalizmem. Henryk VIII był monarchą, który „nigdy nie zachowywał się biernie, nigdy nie zajął wyraźnej postawy w sprawach religii. Był niezmiernie ambitny, wrażliwy, raczej inteligentny i lubił we wszystkim przewodzić”⁷. „Nieustannie się wahał i kierował się zdaniem ostatniej osoby, z którą rozmawiał. Zawsze jednak był przywiązany do poglądów, w których go wychowano”⁸. Interesował się teologią, choć nigdy nie była to refleksja pogłębiona, bardzo długo nie przyjmował jednak teologicznych rewolucji docierających z Niemiec i ze Szwajcarii, pozostając wierny ortodoksji katolickiej. Owo niezdecydowanie króla jest jedną z charakterystycznych cech procesu Reformacji angielskiej i w decydujący sposób wpłynęło na jej charakter, również w ten sposób, że otwierało możliwość kreowania rzeczywistości osobom stojącym blisko niego. Do takich należeli: Thomas More, Thomas Cranmer oraz Thomas Cromwell. Pierwszy symbolizuje wierność ortodoksji katolickiej, pomimo aprobaty niektórych założeń reformacyjnych i choć był najbliższym powiernikiem monarchy, zostaje skazany na śmierć w 1535 r. Thomas Cranmer, arcybiskup Canterbury, był jednym z najważniejszych inspiratorów Reformacji w Anglii, odpowiedzialnym w decydujący sposób za te decyzje króla, które doprowadziły do uformowania się anglikanizmu jako wyznania. Thomas Cromwell symbolizuje tendencje społeczne, szczególnie antyklerykalizm, bardzo silnie obecny w parlamencie, oraz dążenie do wzmocnienia władzy królewskiej i podniesienia pozycji Anglii w polityce europejskiej; odpowiedzialny jest za szereg decyzji ograniczających zakres funkcjonowania Kościoła katolickiego, jak np. kasata zakonów. Sam Henryk VIII natomiast, jako najważniejsza z postaci angielskiej Reformacji, obraca się między wiernością papieżowi oraz katolickiej ortodoksji, która bardzo długo wstrzymywała go od przyzwolenia na dopuszczenie do swobodnego przepływu reformacyjnych idei, a ambicjami samodzielnej oraz większej władzy, czego najistotniejszym czynnikiem było dążenie do posiadania własnego potomka oraz wprowadzanie w relacje państwo–Kościół angielskiej formy cesaropapizmu⁹. Stąd też lata trzydzieste i czterdzieste XVI stulecia to permanentne zmiany w polityce państwa oraz

⁷ Todd, *Reformacja* s. 258.

⁸ Tamże s. 257.

⁹ M. Chapman, *Anglicanism. A very short introduction*. Oxford 2006 s. 20.

odbijanie się już to od ortodoksji katolickiej już to od założeń Reformacji. Nieco makabryczną ilustracją owego rozchwiania jest fakt skazania na śmierć Thomasa Cromwella, który był jednym z najbardziej lojalnych współpracowników króla i jedną z najpotężniejszych osób w państwie, co nie uchroniło go od stracenia podczas chwilowej zmiany koniunktury politycznej. Jeszcze bardziej obrazowym jest przytaczana przez J. Todda historyczna wzmianka, że „dwa dni po śmierci Cromwella powieszono trzech katolików jako zdrajców, a zarazem spalono jako heretyków trzech protestantów”¹⁰.

Brak zgody papieża Klemensa VII na stwierdzenie nieważności Henryka VIII z Katarzyną, ustawiczne poszukiwanie przez tego drugiego podstaw do zakończenia tego małżeństwa, kolejne małżeństwa króla, realizowane przejawy antyklerykalizmu – takie jak kasata zakonów, kary pieniężne, ograniczenia autonomii Kościoła, wykonywane wyroki na kolejnych decydentach, świadomość i tendencje społeczne, pośród których bardzo istotnymi były postulaty religijne, takie jak np. dostępność Pisma Świętego w języku angielskim, wszystkie te czynniki determinowały genezę Reformacji angielskiej i wycisnęły piętno na teologii anglikańskiej. Charakter owego zdeterminowania utrwalił się jeszcze bardziej w kolejnych etapach historii, odmierzanych panowaniem poszczególnych władców: Edwarda VI, Marii I Tudor, a przede wszystkim Elżbiety I.

Krystalizowanie się teologii anglikańskiej podlegało tym samym tendencjom co jej geneza. Proces ten był ciągłym oscylowaniem pomiędzy ortodoksją katolicką a umiarkowanym obliczem protestantyzmu, wywodzącym się szczególnie z Reformacji niemieckiej. Również tutaj jednak brakuje wyraźnych granic, jasnych kwalifikacji, często bowiem tożsamość przedstawicieli poszczególnych nurtów charakteryzowała się szerszym spojrzeniem niż przyjęty wzór; stąd też np. Thomas More, który przeszedł do historii jako osoba wysoce inteligentna i o nieposzlakowanym sumieniu, daleki był od ówczesnego paradygmatu ortodoksji katolickiej, popierając bardzo rozpowszechnianie Pisma Świętego w języku angielskim, ostatecznie jednak stanął w obronie starego porządku, co przypłacił życiem.

Zerwanie przez króla z Rzymem rozpoczęło proces, który musiał stworzyć doktrynę. Porządkowanie wielorakich tendencji rozpoczęto od uchwalenia przez synod prowincjonalny w Canterbury na polecenie Henryka VIII „Dziesięciu Artykułów” (*Ten Articles*) (1536). W ich treści zaznaczał się silny wpływ Melanchtona, częściowo było to dosłowne tłumaczenie –

¹⁰ T o d d. *Reformacja* s. 282.

jeszcze rok przedtem poddano pomysł by zawrzeć sojusz z Ligą Szmalkandzką, co jednak wiązało się z przyjęciem Wyznania Augsburskiego, na co ostatecznie Henryk VIII się nie zgodził – ale zachowany w nich jest jednak dystans wobec całkowitego przyjęcia luteranizmu. Struktura dokumentu daje się ująć w dualnym schemacie, w którym pierwsze pięć artykułów omawia „rzeczy konieczne dla naszego zbawienia (*things necessary to our salvation*)”¹¹. Pośród nich wylicza się trzy sakramenty – tak jak we wczesnym luteranizmie: chrzest, Eucharystię i pokutę, definiując je jednak w sposób ortodoksyjny. Potwierdza się przekonanie o realnej obecności Chrystusa podczas Eucharystii pod postacią chleba i wina (*under the form and figure of bread and wine*)¹². Przyjęto luterzańską naukę o usprawiedliwieniu przez wiarę, którą zdefiniowano za pomocą jednego zdania Melanchtona¹³. Drugą część aktu *Ten Articles* skupia się na „rzeczach istotnych dla właściwego porządku i uczciwego postępowanie, choć nie zostały one nakazane bezpośrednio przez Boga, ani nie są konieczne dla naszego zbawienia”¹⁴. Artykuł VII mówi na przykład, że jest godne pochwały modlić się do świętych, choć akcentuje, że jedynym pośrednikiem jest Chrystus. Artykuł IX stwierdza, że choć rytury i ceremonie Kościoła Chrystusowego „nie mają mocy gładzenia grzechu (*do not have power to remit sin*)”, mogą jednakże „nasze myśli wznosić przed Boga, jedynie przez którego nasze grzechy są przebaczone”¹⁵. Artykuł X zawiera zaś wyjaśnienie stanowiska na temat czyśćca, a więc jednego z zasadniczych tematów spornych – Akt pochwała modlitwy za zmarłych, natomiast uznaje za konieczne potępić taką interpretację pojęcia czyśćca, która zawiera w sobie kompetencje papieża przy odpuszczaniu grzechów¹⁶.

„Dziesięć artykułów” jest więc dokumentem bardzo umiarkowanym w swoim reformacyjnym charakterze, jest kombinacją luterńskiej nauki o usprawiedliwieniu i pewnych elementów doktryny luterńskiej związanych z krytyką instytucji papieża z teologią pozostającą w swym duchu kato-

¹¹ Chapman. *Anglicanism* s. 21.

¹² Tamże.

¹³ Todd. *Reformacja* s. 281.

¹⁴ „... as have been of a long continuance for a decent order and a honest policy ... though they be not expressly commanded by God, nor necessary to our salvation” (Chapman. *Anglicanism* s. 21).

¹⁵ Tamże.

¹⁶ „It is a very good and charitable deed to pray for souls departed but it is necessary that such abuses be clearly put away, which under the name of purgatory hath been advanced, as to make men believe that through the Bishop of Rome’s pardons souls might clearly be delivered out of purgatory” (tamże s. 22).

licką. I tak jednak już w rok później dał się zaznaczyć pewien powrót do ortodoksji. Wydano „Księgę Biskupów” (*Bishop's Book*), w której wzmiankuje się siedem sakramentów. Powrót ów w zdecydowany sposób przejawiał się wydaniem „Sześciu Artykułów” (*Six Articles*) (1539), napisanych przez samego Henryka VIII. Akt ten faktycznie przywracał katolicyzm. Pierwszy artykuł akcentował stanowisko o realnej obecności Chrystusa podczas Eucharystii; drugi podejmował temat chleba i wina przeistaczanego w ciało i krew Chrystusa; trzeci postanawiał, że kapłani powinni pozostać w stanie bezżennym; czwarty podtrzymywał ważność ślubów czystości; piąty podkreślał znaczenie Mszy prywatnych; szósty zwracał uwagę na ważność spowiedzi usznej.

Śmierć Henryka VIII i objęcie władzy przez małoletniego Edwarda VI miało zakończyć teologiczne dwuznaczności. Podczas koronacji Cranmer zadeklarował, że młody król będzie Jozjaszem, królem reformy, który oczyści swe królestwo z wszelkich form idololatrii¹⁷. Osobiste przekonania władcy ujawniły się, kiedy odmówił odwołania do świętych podczas królewskiej przysięgi. W 1547 r. pod wpływem Cranmera wydał proklamację, w której zabraniał „wszelkich dyskusji nad naturą obecności, pozwalając jej jedynie mężom uczonym w domach prywatnych. Lud musi wierzyć, że ciało i krew Chrystusa są w Eucharystii obecne. Nikomu jednak nie wolno rozprawiać, czy to na ambonie, czy w piwiarni, nad tym, czy Chrystus jest tam obecny rzeczywiście, czy tylko symbolicznie”¹⁸.

Panowanie Edwarda VI było rzeczywistym zwrotem ku protestantyzmowi. Ogólne tendencje polityczne, pogłębianie się trendów w społeczeństwie sprzyjających Reformacji, były kierowane w stronę filozofii państwa i społeczeństwa sformułowanej przez Lutera i reformatorów szwajcarskich. Najważniejszym historyczno-teologicznym punktem było opublikowanie w 1549 r. przez Cranmera, na podstawie „Aktu o ujednoczeniu” (*Act of Uniformity*) nowej księgi liturgicznej, zatytułowanej *Common Prayer Book* (*The Book of the Common Prayer and Administration of the Sacraments and other rites and ceremonies of the Church after the use of the Church of England*). Modlitewnik był mieszaniną tekstów i poglądów Ojców Kościoła, średniowiecznych i reformacyjnych. Podstawą liturgii miał być tzw. ryt salisburski, obrządek stosowany w średniowieczu w diecezji Salisbury. Znie-

¹⁷ A. McGrath. *Christianity's dangerous idea. The Protestant Revolution. A history from the sixteenth century to the twenty-first*. London: SPCK 2007.

¹⁸ Todd. *Reformacja* s. 342n.

siono mszę łacińską a wszystkie nabożeństwa miały odbywać się w języku angielskim¹⁹.

Common Prayer Book stał się jednym z dwóch skodyfikowanych źródeł konstytuujących tożsamość anglikańską. J. Todd przytacza słowa A.G. Dickensa, autora wzorowej historii Reformacji angielskiej (*The English Reformation*):

Cokolwiek mogłyby przynieść przyszłe zmiany, nowy Kościół wyposażony został w zbiór nabożeństw ustępujący znaczeniem tylko Biblii w języku angielskim. Zawsze znajdzie się bodaj jeden anglikanin, który gotów jest przyznać, że *Prayer Book* wydaje się mu czasem tworem aż nazbyt udanym. Upojony pięknem słów słaby duch może równie łatwo natknąć się na przeszkodę, jak wówczas gdy staje wobec obrazów i kadzidła, albo też wynajdzie jakiś subchrześcijański kult. Bałwochwalstwo ma znacznie więcej znaczeń, niż sądzili pierwsi reformatorzy²⁰.

W 1552 r. wydano pod kierownictwem Cranmera *Revised Prayer Book*, do której wprowadzono nieco zmienioną teologię Eucharystii – skłaniającą się raczej ku zwinglianizmowi niż luteranizmowi, a więc negującą realną obecność Chrystusa podczas przeistoczenia i uznającą Eucharystię za pamiątkę.

Śmierć Edwarda przyniosła początek panowania Marii I Tudor i restytucję katolicyzmu w Anglii. Wiele z głównych postaci angielskiej Reformacji, min. Cranmer, zostało skazanych na śmierć. Anglikanizm jako wyznanie uformował się – choć nie ostatecznie – podczas długich, przeszło półwiecznych rządów Elżbiety I. Podobnie jak postać Henryka VIII, również osobowość królowej, która była jego córką, w wybitny sposób wpłynęła na konfesję anglikańską. Elżbieta, tak jak jej ojciec, przez pewien czas balansowała między katolicyzmem a Reformacją. Jej rządy to pragmatyczna polityka, która doprowadziła do awansu Anglii na arenie międzynarodowej. Ów pragmatyzm przejawiał się również w polityce wyznaniowej, w której królowa unikała zajmowania zdecydowanego stanowiska jednej czy drugiej strony, choć generalnie kierunek protestancki został utrzymany. Ambiwalentne stanowiska decydentów państwowych i kościelnych, zwroty tendencji w zależności od władcy, brak wyraźnego stanowiska w podstawowych założeniach teologicznych sprawiły, że w społeczeństwie angielskim uformowała się postawa pewnego dystansu do zmian i konieczność wyodrębnienia pewnego „jądra” wiary, który zdeterminował teologiczne *comprehensiveness* i *via media* jako wyznaczniki tożsamości anglikańskiej.

¹⁹ Tamże s. 340.

²⁰ Tamże s. 345.

Gdy pod koniec 1558 rządy obejmowała Elżbieta, nie mogło być już mowy o przekreśleniu pluralistycznego charakteru życia religijnego w Anglii... W powszechnej religijności występowały elementy mocnej, tradycyjnej wiary katolickiej, ale też i elementy poparcia dla nowej nauki protestanckiej. Wśród tych pierwszych będzie wiara w rzeczywistą obecność Chrystusa w Eucharystii i ciche powątpiewanie, czy król ma rzeczywiście jakąś władzę w sprawach religii, obstawanie przy niektórych zewnętrznych obrzędach starego porządku (świece, szaty liturgiczne, język łaciński). Wśród tych drugich spotykamy zadowolenie ze słuchania lub czytania Biblii dzięki temu, że po parafiach znajdowały się nowe przekłady Biblii, zadowolenie z oddawania czci Bogu w zrozumiałym języku oraz uznania statusu i odpowiedzialności ludzi świeckich i rodziny. Wspólne dla obu kierunków były mocna wiara w Boga i umiłowania modlitwy²¹.

Teologiczno-historyczny wymiar panowania Elżbiety swój fundamentalny wymiar znalazł w opublikowaniu w 1563 r. XXXIX Artykułów Religii²². Artykuły były podsumowaniem poszukiwań teologicznej równowagi, które od lat trzydziestych XVI wieku determinowały politykę i życie społeczne oraz religijne w Anglii. Artykuły określają dogmatyczne zasady dotyczące osób Trójcy Świętej (Art. 1-5), Pisma Świętego i wczesnochrześcijańskich wyznań wiary (Art. 6-8), odnoszące się do szeroko pojętej antropologii (Art. 10-18), eklezjologiczne (Art. 19-21 oraz 23-24), sakramentologiczne (Art. 26-31), odnoszące się do ustroju Kościoła oraz państwa. Jedynym *stricte* eschatologicznym artykułem jest Art. 22. Autorem artykułów był Mateusz Parker, arcybiskup Canterbury i nauczyciel Elżbiety. „Początkowo Artykuły anglikańskie obowiązywały tylko duchownych, później, stopniowo, żądano także aby akceptowali je świeccy pracownicy uniwersytetów. Do 1865 r. Wymagano od teologów ich ściśle literalnej interpretacji. Obecnie akceptacji XXXIX Artykułów wymaga się od wszystkich duchownych przy ordynowaniu czy wprowadzaniu na urząd”²³.

Rozwój teologiczny anglikanizmu postępował w różnych kierunkach. Inkluzywna formuła wyznania dawała okazję zamieszczenia się wielu różnorodnym kierunkom w jego doktrynalnej strukturze. Niemożność dokładnego przetłumaczenia na język polski terminu *comprehensiveness* – kompleksowość, wszechstronność – odnosi się również do niemożności zastosowania klasycznych kategorii, którymi członkowie Kościołów katolickiego czy prawosławnego określa przynależność bądź nie siebie czy innych.

²¹ Tamże s. 350 n.

²² W. Życiński (red.). *Artykuły Anglikańskie*. „Studia i Dokumenty Ekumeniczne” 2(6) 1984, s. 75-87.

²³ Tamże s. 75.

Niezależnie od owej diagnozy trzy pisane źródła można uznać za przyjęty powszechnie fundament teologiczny anglikanizmu: *Common Prayer Book*, XXXIX Artykułów oraz rozprawę Richarda Hookera (1554-1600) *Treatise on the Law of Ecclesiastical Policy*, opublikowaną po raz pierwszy w 1594 r., która w potężny sposób wpłynęła na Kościół anglikański, formułując w dużej mierze jego eklezjologię. Poza specyficznie anglikańskimi źródłami za teologiczny fundament, podobnie jak w *Księgach Wyznaniowych Kościoła Lutrańskiego*, przyjmuje się wczesnochrześcijańskie symbole wiary.

III. ESCHATOLOGICZNE COMPREHENSIVENESS?

W swych kanonicznych źródłach tematykę eschatologiczną anglikanizm ujmuje bardzo krótko. W XXXIX Artykułach za eschatologiczne można uznać trzy z nich:

- Artykuł III, *O zstąpieniu Chrystusa do piekieł*: „Skoro Chrystus umarł za nas i był pogrzebany, więc trzeba także wierzyć w to, że zstąpił do piekieł”;
- Artykuł XVII, *O przeznaczeniu*: „Przeznaczenie do życia jest odwiecznym zamiarem Boga, przez co (zanim były położone fundamenty świata) na trwałe zadekretował On w swym tajemniczym planie, aby uwolnić od przekleństwa i potępienia tych ludzi, których wybrał w Chrystusie i obdarzyć ich przez Chrystusa wiecznym zbawieniem, jako naczynia uczynione ku czci...”²⁴;

²⁴ Dalszy tekst XVII Artykułu: „Dlatego ci, którzy będą obdarzeni tak wspaniałym dobrodziejstwem Boga, będą w należyń sposób wezwani odpowiednio do Bożej obietnicy przez działanie Ducha działającego w stosownym czasie: – poprzez łaskę są oni posłuszni powołaniu, – będą darmo usprawiedliwieni, – będą uczynieni synami Boga przez adopcję, – będą uczynieni na obraz Jego Jednorodzonego Syna Jezusa Chrystusa, – postępując religijnie w dobrych uczynkach, na koniec dojdą przez Boże miłosierdzie do wiecznej szczęśliwości. Pobożne rozważanie przeznaczenia i naszego wybrania w Chrystusie jest pełne słodkiego, przyjemnego i niewyrażalnego szczęścia dla pobożnych osób, zaś odczuwane w nich same działanie Ducha Chrystusa, uśmierca dzieła ciała i ich ziemskie członki, a wnosi ich umysł do wyższych i niebieskich rzeczy. Podobnie poprzez wielkie utrwalanie i umocnienie ich wiary w wieczne zbawienie odnajdują oni radość w Chrystusie, jak też płomienną żarliwość wobec Boga. Dlatego też dla cielesnych osób, którym brak Ducha Chrystusowego, posiadanie ciągle przed oczyma wyroku Bożego przeznaczenia, stanowi najbardziej niebezpieczny upadek, przez który diabeł może albo pogryźć je w rozpacz, albo w niegodziwości nieczystego życia, nie mniej zgubnego niż rozpacz. Ponadto obietnicę Boga musimy przyjąć w taki sposób, jak to jest w sposób ogólny wyjaśnione dla nas w Piśmie Świętym. Zaś i w naszych poczynaniach tą wolą Bożą trzeba się kierować, która wyraźnie jest nam ogłoszona w Słowie Bożym” (tamże s. 81 n.).

– Artykuł XXII, *O czyśćcu*: „Rzymska doktryna dotycząca czyśćca, przebaczenia, kultu, adoracji, jak również obrazów, relikwii, czy wzywania świętych, jest rzeczą daremnie wymyśloną i opartą nie na uzasadnieniu wynikającym z Pisma, ale raczej przeciwną Słowu Bożemu”²⁵.

Eschatologia anglikańska jest więc określana w dużej mierze przez trzy czynniki: 1) sprzeciw wobec doktryny katolickiej z jej nauczaniem o czyśćcu – sprzeciw, który się przecież łączy z pierwotnymi przyczynami wystąpienia Lutera, odnoszącymi się do krytyki nauczania o odpustach; 2) anglikańską wersję teorii predestynacji, oryginalnego elementu teologii kalwińskiej; 3) przejęcie dotychczasowej doktryny katolickiej w tych jej elementach, które nie sprzeciwiały się podstawowym zasadom teologii protestanckiej – zwłaszcza luterkańskiej, zważywszy na fakt, że decydujący wpływ na protestanckie znamię anglikanizmu rozumianego jako *via media* był Melanchton.

Predestynacja jako nauka o wybraniu przez Boga była jednym z łączników protestantyzmu ogólnie, przychylały się do niej dwa główne nurty pierwszej Reformacji: luteranizm i kalwinizm. W jej obrębie jednak istniała pewna liczba kierunków, sposobów rozumienia tego pojęcia. Najbardziej ogólnie ową różnorodność dawało się ująć w dwóch klasyfikacjach. Pierwsza klasyfikacja dotyczy typologii opartej na określeniach predestynacji pojedynczej i predestynacji podwójnej. Przyznaje się, że w jednym akcie Bożego wybraństwa Bóg wybiera pewnych ludzi do zbawienia, chroniąc ich w ten sposób przed odrzuceniem. Predestynacja dlatego więc jest pojedyncza, gdyż aktywna decyzja Boga dotyczy zbawienia spośród innych. Predestynacja podwójna uznaje, że Bóg jednych ludzi przeznacza do zbawienia, innych zaś do potępienia. Predestynacja jest więc podwójna, gdyż następuje aktywna decyzja Boga nie tylko o zbawieniu, ale i o potępieniu. Druga klasyfikacja dotyczy nie procesu, ale przedmiotu predestynacji. W tej klasyfikacji teologowie wyodrębniają dwa typy: predestynację indywidualną i predestynację kolektywną. Ta pierwsza odnosi się do teorii, że decyzja Boga dotyczy za każdym razem indywidualnego człowieka. Drugi typ to wiara, że Bóg wybiera sobie całą grupę ludzi, którzy przeznaczeni są do zbawienia²⁶.

Spośród tego zestawu różnych kierunków w obrębie idei predestynacji teologia anglikańska zajęła pozycję pośrednią. Poszczególne rozróżnienia determinowały spory między protestantyzmem luterkańskim i reformowanym,

²⁵ Tamże.

²⁶ Mc Grath. *Christianity's dangerous idea* s. 265 nn.

później zaś między reformowanym a arminianami. Stanowisko anglikanów, w najbardziej reprezentatywny sposób przedstawione w XXXIX Artykułach, sformułowane jest tak, aby uniknąć wyraźnego zajęcia stanowiska w sporach dotyczących tematu. McGrath określa je jako „delfickie”²⁷.

Predestynacja wiele mówi przede wszystkim o antropologicznym wymiarze danego wyznania, o jego interpretacji łaski, zasługi, współpracy, wolnej woli i wolności człowieka. Eschatologiczne implikacje predestynacji, fakt istnienia dwóch radykalnie przeciwstawnych kierunków egzystencji po zakończeniu egzystencji ziemskiej, nadają kierunek właśnie owemu dualizmowi: człowieka po śmierci czeka niebo albo piekło. Takie też było podstawowe nauczanie anglikanizmu o tym, co następuje po śmierci doczesnej (*the Last Things*).

Eschatologia anglikańska jest więc wypadkową teologii anglikańskiej z całym bagażem znaczeń oraz metod, jakie ona z sobą niesie. Dlatego też, poza wskazaniem na artykuły mówiące o wstąpieniu Jezusa do piekieł, o predestynacji i zaprzeczające istnieniu czyśćca, opisując ją, należy raczej posłużyć się hermeneutycznym kluczem określonym historycznymi przykładami interpretacji poszczególnych teologów i kaznodziejów, którzy starali się przedstawiać różne wyobrażenia śmierci, sądu ostatecznego, piekła i nieba. Zasadniczo wyobrażenia te nie różniły się od przedstawianych w Kościele powszechnym już od starożytności. Anglikanizm, podobnie jak inne wyznania protestanckie, nie odznaczał się może plastycznością i szczegółowością, która cechowała np. eschatologię prawosławną. Teologia anglikańska, rozpatrywana jako suma nauczania poszczególnych teologów w anglikańskich świątyniach i fakultetach teologicznych, przyjmowała również wiele wyobrażeń, idei oraz tradycji, które wypływały z innych protestanckich systemów teologicznych, co powoduje, że bardzo trudno oddzielić myśl specyficznie anglikańską. W opisie eschatologii anglikańskiej należy raczej wskazać na takie kierunki i wyobrażenia, które zyskały powszechniejszą stosowalność, przez co stały się reprezentatywne dla anglikanizmu ujętego ogólnie. Ostatecznie dobrym podsumowaniem eschatologii anglikańskiej jest stwierdzenie arcybiskupa Canterbury Michaela Ramseya († 1988), odnoszące się ogólnie do teologii: „Kościół anglikański nie ma innej teologii niż Kościół katolicki, ale innymi drogami uprawia ową teologię”²⁸.

²⁷ Tamże s. 268.

²⁸ „The Anglican Church does not have a theology different from that of the Catholic Church, but it does have a different way of doing that theology” (M. R a m s e y. *The Anglican Spirit*. Seabury Classics 2004).

Stosując ów, mający fundament w historii, klucz hermeneutyczny do analizy pojęcia nieba w anglikanizmie, należy wskazać, że zasadniczo przejęto wyobrażenia nieba egzystujące w chrześcijaństwie powszechnym. Niebo przedstawiano jako miejsce spotkania z Bogiem, niebieską ojczyznę. A. McGrath wskazuje przy tym na oddziaływanie kilku teologów i kaznodziei, których interpretacje nieba silnie wpłynęły na jego rozumienie w anglikanizmie i w protestantyzmie w ogóle. Wśród nich był John Bunyan, autor „Wędrówki Pielgrzyma” (*The Pilgrim’s Progress from This World to That Which Is to Come*). Bunyan był purytaninem, który za odmowę lojalności wobec króla Karola II spędził przeszło dziesięć lat w więzieniu. Jego dzieło, przedstawiające egzystencję chrześcijanina jako pielgrzymkę od wygnania do prawdziwego domu w Nowej Jerozolimie, stało się jednym z największych klasyków literatury chrześcijańskiej i bardzo mocno wpłynęło na rozumienie „rzeczy przyszłych”, włączając je w logikę wydarzeń indywidualnej egzystencji każdego chrześcijanina²⁹.

Kolejne dwa przykłady McGrath wiąże ze zmianą, jaka dokonana się pod wpływem indywidualizmu, torującego sobie drogę w teologii od oświecenia, a wyrażającego się m.in. w teologii liberalnej. Dwa bieguny tej zmiany określa jako indywidualny i korporatywny aspekt wiary. Aplikując to rozróżnienie do eschatologii, McGrath zauważa, że z upływem czasu zmienia się wyobrażenie nieba. Klasyczna koncepcja nieba determinowana jest przez całkowite nakierowanie się na Boga. Niebo jest ciągłym uwielbieniem Boga, byciem z nim. To koncepcja odnosząca się do korporatywnego aspektu wiary, gdyż akcent położony jest nie na człowieku jako jednym z podmiotów relacji między Bogiem a człowiekiem, ale na samym charakterze owej relacji. Drugi aspekt, indywidualny, wiąże się z wyobrażeniami na temat nieba, jakie pojawiły się w XIX wieku w Stanach Zjednoczonych w czasie wojny secesyjnej. Jednym ze sposobów reagowania na śmierć bliskich, którzy polegli w walkach, było interpretowanie nieba jako przywrócenia relacji ziemskich. Jednym z autorów, którzy silnie zdeterminowali takie myślenie, była Elizabeth Stuart Phelps, która w książce *The Gates Ajar* „odrzucała tradycyjną ideę nieba jako «grania na harfie i modlitwy». Niebo jest w tej książce sportretowane jako wielopokoleniowa rodzina, w której małe dzieci

²⁹ „The most familiar example of this approach is found in John Bunyan’s famous religious allegory *The Pilgrim’s Progress*. Bunyan established the journey from the ‘city of destruction’ to the ‘heavenly city’ as a framework for making sense of the ambiguities, sorrows, and pains of the Christian life, especially in times of doubt, persecution, and difficulty. His powerful appeal to imagery, coupled with a masterly use of narrative, ensured that imagery of the New Jerusalem would have a profound and permanent effect on popular Protestant spirituality” (tamże s. 271).

są zajęte pochłanianiem niebiańskich kawałków imbiru i graniem na pianinach z drzewa rózanego, a dorośli słuchają uczonych dyskursów uznanych filozofów i symfonii Beethovena³⁰. Owo wyobrażenie nieba przedostało się do anglikanizmu poprzez kazania poszczególnych kaznodziei i dość często stawało się częścią wiary wielu wiernych Kościoła anglikańskiego. Owe dwa modele przedstawień nieba, które można nieco roboczo nazwać teocentrycznymi i antropocentrycznymi, funkcjonują w obrębie struktury wyznania anglikańskiego i znajdują swój wyraz w książkach, kazaniach, a w konsekwencji w wyobrażeniach wiernych.

Pojęcie piekła ewoluowało w większym stopniu i poddane zostało większemu zróżnicowaniu. W dobie Reformacji kaznodzieje anglikańscy przedstawiali średniowieczny obraz piekła jako wiekuistego potępienia, odrzucając jednak doktrynę o czyścisku jako niezgodną z Pismem Świętym. Zasadniczym kierunkiem nauczania było wyobrażenie, że piekło jest przeznaczone dla ludzi nieochrzczonych. Nauczanie o piekle, podobnie jak inne elementy eschatologii, zależało w dużym stopniu od konkretnych kaznodziei, tak że również w tym aspekcie istniała duża różnorodność treści.

Podobnie jak ewolucja w wyobrażeniu nieba, również przemiany w interpretacji piekła rozpoczęły się pod wpływem zmieniających się warunków społecznych i kulturowych. Ogromną rolę, porównywalną z oddziaływaniem Daniela Friedricha Schleiermachera na protestantyzm obszaru języka niemieckiego, odegrał William Law, duchowny oraz teolog, autor dzieła *A Serious Call to a Devout and Holy Life*, książki, która wywarła wielki wpływ na całe pokolenia teologów i wybitnych przedstawicieli różnych wyznań protestanckich, m.in. na twórców metodyzmu, Johna i Charlesa Wesleyów. Law w dużym stopniu wpłynął na zmianę postrzegania Boga i przesunięcie akcentu z Bożej sprawiedliwości na Boże miłosierdzie. Oto charakterystyczne cytaty z dzieła Lawa:

Żadna racja ani też Pismo Święte nie pozwalają nam odnieść gniewu do Boga samego, do stanu Jego umysłu, Boga, który jest tylko nieskończoną, niezmienną, rozlewającą się miłością....

Nie istnieje gniew, który stoi między Bogiem i nami, ale to, co budzi się w ciemnym ogniu naszej własnej upadłej natury; i aby ugasić ten gniew, a nie gniew Jego samego, Bóg uczynił człowiekiem swego jedynego Syna.

Bóg nie ma w sobie teraz więcej gniewu, niż miał przed stworzeniem, kiedy mógł swą miłość kierować jedynie na siebie.

³⁰ Tamże.

Jest tylko jedno zbawienie dla całej ludzkości i jest to owo Boże życie w duszy. To wola Boża skierowana do wszystkich chrześcijan, żydów i pogan. Wszyscy są jednakowo upragnieni przez Jego serce³¹.

W XIX wieku w anglikanizmie rozpoczął się proces negowania wyobrażenia piekła jako miejsca wiecznego potępienia. Teologia Lawa, przekazująca obraz Boga jako nieograniczonej miłości, stała się jednym z fundamentów takiej negacji. Anglikanizm funkcjonujący w społeczeństwach poddanych procesowi bardzo szybkiej modernizacji nie był impregnowany na wszelkie społeczne konsekwencje przemian ekonomicznych i kulturowych, których jednym z przejawów był indywidualizm. Istniał tu mechanizm podobny do funkcjonującego w teologii liberalnej w protestantyzmie niemieckim, akcentujący w swym antropologicznym aspekcie uczucie i osobistą pobożność wydobywającą indywidualizm. Dodatkowo ogromną rolę w procesie rewizji wyobrażenia piekła jako wiecznego potępienia spełniły wyniki historyczno-krytycznej analizy tekstu Pisma Świętego, podające w wątpliwość sens dosłownego interpretowania wielu jego treści. Jednym z promotorów takiego stanowiska był Frederick Denison Maurice (1085-1872), który w opublikowanych w 1853 r. *Theological Essays* zaproponował reinterpretację pojęcia wiecznego potępienia oraz generalnie pojęcia wieczności, nie odnosząc jej do temporalności. Choć Maurice za swe nauczanie został pozbawiony stanowiska profesora teologii w King's College, echa jego aktywności intelektualnej weszły mocno w struktury wiary anglikanizmu³².

Stanowiska negujące wieczność piekła z jednej strony, a tradycyjna doktryna porządkująca rzeczywistość wieczną na niebo i piekło z drugiej, dodatkowo zaś wpływ różnych przekonań poszczególnych teologów i kaznodziei, inspirowanych również przez prądy ewangelikalne, stworzyły eschatologiczne *comprehensiveness*, które już w XIX wieku, a szczególnie od drugiej połowy XX wieku staje się jedyną możliwą kategoryzacją dotyczącą anglikańskiej doktryny na temat piekła. We współczesnych Kościołach angli-

³¹ „For neither reason nor Scripture will allow us to bring wrath into God himself, as a temper of his mind, who is only infinite, unalterable, overflowing love, as unchangeable in love as he is in power and goodness...”. „There is no wrath that stands between God and us but what is awakened in the dark fire of our own fallen nature; and to quench this wrath, *and not his own*, God gave his only begotten Son to be made man”. „God has no more wrath in himself now than he had before the creation, when he had only himself to love”. „There is but one salvation for all mankind, and that is the life of God in the soul...This is God's will to all Christians, Jews and heathens. They are all equally the desire of his heart”. Zob. W. L a w. *A Serious Call to a Devout and Holy Life*. New York: Vintage Book 2002.

³² Zob. M. R a m s e y. *F.D. Maurice and the Conflict of Modern Theology*. Cambridge 1951.

kańskich istnieje bowiem znaczny rozryw w nauczaniu odnośnie tej sfery. Coraz to nowe teologiczne interpretacje rzeczywistości, wywodzące się, jak już wspomniano, nie tylko z anglikanizmu, determinują również zmieniające się eschatologiczne wyobrażenia. Obecnie można wyróżnić trzy główne typy doktryny odnoszącej się do piekła.

Pierwsza to tradycyjne stanowisko, ujmujące piekło jako miejsce wiecznego potępienia, wiecznego oddzielenia od Boga. Drugie, to rozpowszechniająca się szczególnie mocno od lat sześćdziesiątych XX wieku doktryna nazwana uniwersalizmem, przyjmująca, że obraz piekła jako miejsca wiecznego potępienia jest niezgodny z obrazem Boga kochającego i miłosiernego, w konsekwencji należy przyjąć nadzieję o zbawieniu dla wszystkich (*salvation for all*). Trzecie stanowisko to przejmowana niekiedy z Kościołów ewangelikalnych nauka o anihilacji: dusze niegodne zbawienia podlegają wiecznemu i nieodwracalnemu unicestwieniu. Pokrewny anihilacji jest kondycjonalizm (*conditional immortality*): w dusze ludzkie wpisana jest nieśmiertelność, wymaga ona aktualizacji przez wiarę i skruchę.

*

Opisanie eschatologicznej doktryny anglikanizmu wymaga zsyntetyzowania różnych stanowisk, kierunków, tradycji teologicznych. Anglikanizm jest wyznaniem o zasięgu globalnym, obecnym w różnorodnych kulturach, co – wobec braku scentralizowanego ośrodka decyzyjnego, regulującego doktrynę – powoduje dyfuzję w nauczaniu w poszczególnych krajach, regionach czy nawet parafiach. Owe różnice odnoszą się zwłaszcza do elementów spoza zdecydowanego teologicznego „jądra”, określonego szczególnie wczesnochrześcijańskimi wyznaniem wiary.

Stąd też eschatologiczna doktryna anglikańska może być zdefiniowana jedynie poprzez sklasyfikowanie różnorodnych stanowisk w możliwie najmniej zdywersyfikowany sposób. Każda analiza teologii anglikańskiej, niezależnie od jej komponentu i kierunku, powinna jako pierwsze założenie metodologiczne i hermeneutyczne przyjąć dwa podstawowe określenia tej teologii: jest ona poszukiwaniem drogi środka (*via media*), a więc teologicznego kompromisu, i jest opisywana przez termin *comprehensiveness* – przez przyjmowanie w swój teologiczny spichlerz różnorodnych stanowisk, które w rzeczach pobocznych (adiaforach) mogą być zinterpretowane jako rozłączne.

BIBLIOGRAFIA

- B l a z a M.: Modlitwa za zmarłych w Kościele prawosławnym. „Przegląd Powszechny” 2005 nr 11 (1014) s. 27-40.
- C h a p m a n M.: Anglicanism. A very short introduction. Oxford 2006.
- J a s k ó ł a P.: Wspólnota Anglikańska. W: Ku chrześcijaństwu jutra. Wprowadzenie do ekumenizmu. Red. W. Hryniewicz, J.S. Gajek, S.J. Koza. Lublin: TN KUL 1996 s. 180.
- K a n t y k a P.: Autorytet w Kościele. Dialog katolicko-anglikański na forum światowym. Lublin: Wydawnictwo KUL 2004.
- Katechizm Kościoła Katolickiego. Poznań: Pallottinum 1994.
- Księgi Wyznaniowe Kościoła Luterskiego. Bielsko-Biała: Augustana 1999.
- M c G r a t h A.: Christianity's dangerous idea. The Protestant Revolution. A history from the sixteenth century to the twenty-first. London: SPCK 2007.
- R a m s e y M.: F.D. Maurice and the Conflict of Modern Theology. Cambridge 1951.
- The Anglican Spirit. Seabury Classics 2004.
- T o d d J.: Reformacja. Warszawa: Pax 1974.
- Ż y c i Ń s k i W. (red.): Artykuły Anglikańskie. „Studia i Dokumenty Ekumeniczne” 1984 nr 2(6) s. 75-87

ANGLICAN ESCHATOLOGY

S u m m a r y

Eschatological question have a central place in the structure of faith. Asking about life after death is of deeply existential nature, connected with the most immanent human's desires and hopes. In the structure of the theological systems of the Christian confessions however, eschatology stays behind, as it is treated as a non-scientific story. It concerns theology of all Christian churches.

Anglican theology looks for the *via media*, a middle way between protestant and catholic traditions and compiles different trends of theological thinking. Its most appropriate description is provided by the rule of comprehensiveness, which means the inclusion into Anglican confession various attitudes toward theological questions. The rule of comprehensiveness refers also to the eschatology – within Anglican system one could find various images of heaven and hell and various ideas of life after death. Three main doctrines should be here enumerated – the universalism, which assumes salvation for all human beings, traditional belief on hell and the annihilation. Which one is preached depends often of the time and the social relation of epoch.

Summarised and translated by Piotr Kopiec

Słowa kluczowe: eschatologia, Kościół anglikański, anglikanizm, Reformacja, piekło, niebo, predestynacja.

Key words: eschatology, Anglican Church, Anglicanism, Reformation, hell, heaven, predestination.